УДК 373.5.091.3:39:94(477.42)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-12\(18\)-545-554](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-12(18)-545-554)

Чуян Ірина Леонідівна кандидат історичних наук, методист лабораторії методичного забезпечення, доцент кафедри методики викладання навчальних предметів, Комунальний заклад «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради, вул. Михайлівська, 15, м. Житомир, 10014, тел.: (041) 247-36-89, e-mail: irynachyian@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5758-1043>

ІСТОРІЯ ЕТНОСПІЛЬНОТ ЖИТОМИРЩИНИ ТА ФОРМУВАННЯ ПОЛІКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ

Анотація. На прикладі історії євреїв, поляків, німців та чехів Житомирщини показано можливості використання вчителями навчальних матеріалів з регіональної історії етноспільнот України для розвитку полікультурної компетентності учнів. Звернено увагу на важливі аспекти колонізації території Житомирщини представниками окремих етносів та виявлено причини їх переселення до регіону. Розкрито особливості соціально-економічного життя та побуту етноспільнот в умовах російського самодержавства. Охарактеризовано становище євреїв, поляків, німців та чехів Житомирщини на початковому етапі існування в Україні радянської влади. Виявлено вплив більшовицької політики коренізації на трансформацію звичного укладу життя найчисельніших національних меншин регіону. Окреслено створення національних адміністративно-територіальних одиниць та культурно-просвітницьких закладів. Показано рівень поширення серед окремих національних меншин Житомирщини навчальних закладів як в часи існування російського самодержавства, так і за радянської влади. Дослідивши минуле окремих етноспільнот Житомирщини, нам вдалося показати існування достатньої кількості історичних сюжетів, що з метою формування полікультурної компетентності учнів можуть бути інтегровані вчителем до навчально-виховного процесу. Зокрема, вони можуть стати в нагоді вчителеві історії під час розгляду теми «Населення: чисельність, соціальний і національний склад. Іноетнічні групи на українській території: поляки, росіяни, кримські татари, євреї, німці та ін.», яка вивчається у 9 класі та проблеми «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій 1914 – 1939 рр.», що її запропоновано укладачами шкільної навчальної програми з історії України опрацювати учням 10 класу.

Ключові слова: методика викладання історії в школі, етнічна спільнота, євреї, поляки, німці, чехи, Житомирщина, історія України.

Chuian Iryna Leonidivna Candidate of Historical Sciences, Methodist of the Laboratory of Methodological Support, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Subjects, Municipal Institution “Zhytomyr Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education” of Zhytomyr Regional Council, Mykhailivska St., 15, Zhytomyr, 10014, tel.: (041) 247-36-89, e-mail: pedagog1990@meta.ua, <https://orcid.org/0000-0001-5758-1043>

HISTORY OF ETHNIC COMMUNITY IN ZHYTOMYR REGION AND FORMATION OF MULTICULTURAL COMPETENCE OF PUPILS

Abstract. On the example of the history of Jews, Poles, Germans and Czechs of Zhytomyr region, the authors show the possibilities of using teaching materials on the regional history of ethnic communities in Ukraine for the development of multicultural competence of pupils. Attention is drawn to important aspects of the colonization of the territory of Zhytomyr region by representatives of certain ethnic groups and the reasons for their resettlement to the region are revealed. The features of the socio-economic life and everyday life of ethnic communities in the conditions of the Russian autocracy are revealed. The article describes the position of Jews, Poles, Germans and Czechs of Zhytomyr region at the initial stage of the existence of Soviet power in Ukraine. The influence of the Bolshevik policy of indigenization on the transformation of the habitual way of life of numerous national minorities in the region is revealed. It is told about the creation of national administrative-territorial units and cultural and educational institutions. The level of distribution among individual ethnic minorities of Zhytomyr region of educational institutions is shown both during the existence of the Russian autocracy and during the Soviet regime. Having studied the past of individual ethnic communities in the Zhytomyr region, we were able to show the existence of a sufficient number of historical plots that, in order to form the multicultural competence of pupils, can be integrated by the teacher into the educational process. In particular, they can be useful for a history teacher when introducing pupils to the topic “Population: size, social and ethnic composition. Other ethnic groups on Ukrainian territory: Poles, Russians, Crimean Tatars, Jews, Germans, etc.”, which is studied in grade 9 and the problem “History of the native land in the context of the all-Ukrainian events of 1914 – 1939”, proposed by the authors of the school curriculum on history Of Ukraine for consideration by pupils in grade 10.

Keywords: methods of teaching history at school, ethnic community, Jews, Poles, Germans, Czechs, Zhytomyr region, history of Ukraine.

Постановка проблеми. Чимало представників різного етнічного походження в окремі періоди вітчизняної історії знаходили новий дім на території України. Значна їх частина осідала на північному заході України – Волині та Поліссі. Нині частина території цих історичних регіонів входить до

складу Житомирської області, минуле якої відзначається тривалим накопиченням досвіду співіснування представників окремих етносів на засадах мультикультурності. Саме вивчення в школі на уроках історії сюжетів, які пов'язані з життям та взаємодією громад різного етнічного складу в межах локального простору, має сприяти формуванню в підростаючого покоління толерантності та патріотизму щодо «малої батьківщини».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти формування полікультурності учнів на матеріалах регіональної історії аналізувала З. Возна. В запропонованому дослідженні ми, зокрема, опираємося на праці О. Білобровець, Т. Єременко, Г. Стронського та ін., які стосуються історії етноспільнот Житомирщини.

Мета статті – на прикладі осягнення минулого етноспільнот Житомирщини показати можливості використання вчителями навчальних матеріалів з регіональної історії етносів України для формування полікультурної компетентності учнів.

Виклад основного матеріалу. Перевагою моделі застосування в шкільному освітньому процесі мультикультурного компоненту регіональної історії є можливість використання таких принципів історичної освіти як багатовекторність, збалансованість, показ поліетнічності та полікультурності через призму діяльності людських колективів, що населяли окремі землі України.

Проте реалізація такої моделі навчання має власні ризики. З одного боку, це – обсяги накопичених краєзнавчих студій у регіонах, а також доступність відповідних інформаційних джерел для використання в навчально-виховному процесі учнів. Із іншого – побудова основного компоненту змісту шкільних підручників історії України, у яких мало уваги приділено полікультурному компоненту історії, а саме показу простору, де поруч з українцями здавна мешкали інші етнічні спільноти, чиє буття є невід'ємною складовою історії України [1, с. 14].

Коротко продемонструвавши теоретичні узагальнення, слід перейти до викладу інформації, яка стане в нагоді вчителям Житомирщини для самостійного групування блоків навчального матеріалу краєзнавчого характеру. Також запропонований підхід до формування інформаційних сегментів допоможе педагогам і з інших регіонів України підібрати та структурувати зібрані ними краєзнавчі матеріали.

Більшість поляків на Житомирщині з'явилося у XVIII ст., коли їх було переселено сюди магнатами з Мазовії [2, с. 272]. Згідно з результатом перепису 1897 р. у Волинській губернії мешкало 184 тис. осіб. У соціальному плані склад польського населення був строкатим. Польська перевага в регіоні ґрунтувалася на значній кількості шляхетського елементу, а також великій земельній власності. Незважаючи на те, що майже всі українські поляки вважали себе шляхтичами, переважно це була дрібна шляхта, яка за побутовим і майновим

становищем не відрізнялася від звичайного селянства [3, с. 140-141].

У 30-х рр. XIX ст. розпочалася перша велика хвиля масового переселення німців на землі, що нині перебувають у складі Житомирської області. Поштовхом до міграції стало польське повстання 1830 – 1831 рр., адже німецькі поселенці не поділяли його ідеї та підтримували дії російського царизму з придушення заворушень [4, с. 7]. Розпочинаючи з 60-х рр. XIX ст. процес переселення німецьких колоністів до регіону активізувався. Його пік припав на 70 – 80-ті рр. XIX ст. [4, с. 13].

Німецькі поселення значно відрізнялися від традиційного українського села і швидше нагадували об'єднання кількох хуторів, які знаходилися поряд. Колонії не створювали суцільного масиву. Вони склалися із низки віддалених один від одного дворів, які перебували в центрі звільнених від лісу німецькою сім'єю земель. Вулиць в поселенні не існувало, їх заміняли стежки, що сполучали сусідні садиби. Житла колоністів відзначаються чистотою і структурованістю. Більшість жител складалася з 2-4 кімнат. Господарські споруди відзначалися не меншою охайністю ніж помешкання [4, с. 28-29].

Піклуючись про забезпечення своїх дітей якісною освітою рідною мовою, німецькі колоністи надавали великого значення заснуванню навчальних закладів. Так, у 1848 р. на території містечка Коростишів Радомишльського повіту розпочала діяти церковна школа місцевого євангелічно-лютеранського товариства. Загалом упродовж 1797 – 1885 рр. при німецьких кірхах у колоніях Волинської губернії було відкрито 305 шкіл із 12 625 учнями, з них у Житомирському повіті – 70 шкіл із 2949 учнями, Новоград-Волинському – 64 школи з 2273 учнями. Діяльність лютеранських шкіл виходила далеко за межі навчально-виховної сфери, цементуючи німецьку громаду на базі єдиних культурно-релігійних цінностей і суспільно-політичних традицій [5, с. 112-113].

Слід відзначити, що на Житомирщині, крім суцільно німецьких колоній, були і змішані, де разом з німцями проживали й інші іноземні переселенці. Як правило, це були чехи [4, с. 31]. Перша чеська колонія в регіоні була заснована 1870 р. у селі Зубівщина (нині Мала Зубівщина Коростенського району), друга 1874 р. – у Вільшанці Чуднівської волості Житомирського повіту, у Високому – 1878 р., у Зелениці – 1879 р., Крошня і Околек (сучасна назва Окілок) – 1880 р. [6, с. 7].

В межах смуги осілости кількість єврейського населення впродовж XIX ст. швидко зростала. Згідно перепису 1897 р. на Правобережжі мешкало 1,2 млн. євреїв. Найголовнішим заняттям євреїв на українських теренах була дрібна торгівля [3, с. 170-171]. Російська імперія успадкувала від Речі Посполитої, яку 1795 р. царат стер з політичної карти Європи, штетли – ярмаркові єврейські містечка, що перебували у приватній власності польських магнатів та адміністративному підпорядкуванні російського уряду [7, с. 1]. Своєрідним центром єврейського життя на Житомирщині був Бердичів. Ярмарки цього міста становили поважну конкуренцію найбільшим торговим осередкам поза

смугою осілости [7, с. 107]. Євреї продавали свій товар із яток, із вікон будинків, що виходили на ринкову площу, і просто на вулицях що навсідбіч розходилися від ринку [7, с. 109]. У кінці ХІХ ст. сформувалася когорта євреїв-підприємців (власників підприємств здебільшого харчової галузі). Традиційним заняттям євреїв (хоча й обмеженого кола осіб) залишалося лихварство. Навіть в умовах заборон щодо євреїв влада була змушена враховувати реалії життя і закривати очі на те, що євреї виконують важливі фінансові функції. Типовою постаттю в сільській місцевості був єврей-орендар. У 1860-х рр. євреї були позбавлені прав оренди на селі (за винятком шинків, млинів, цукрових і скляних заводів). Проте на практиці таємні орендні договори поміщиків з багатими євреями-орендарями були поширеним явищем в економічному житті українських сіл Житомирщини [3, с. 171].

Утвердження влади більшовиків в Україні супроводжувала політика коренізації, метою якої стало залучення етноспільнот до управління країною. Для досягнення означеної цілі комуністи вдалися до надання їм національно-культурної автономії. Проте утвердження національної свідомості у середовищі етноспільнот спровокувало згортання політики коренізації протягом 1930-х рр. та зростання у цей же час кількості репресивних заходів щодо них.

Попри декларування прихильності до ідей політики коренізації більшовики відзначалися упередженим ставленням до національних меншин, зокрема до поляків. Наприклад, у звіті Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК за 1924 – 1925 рр. була надана така характеристика польському населенню: «В економічному відношенні поляки мало чим відрізняються від навколишнього українського населення. В політичному відношенні до недавнього часу [польське населення] характеризувалося таким чином: 1) Зовсім не похитнувся з часів революції вплив католицького духовенства, що використовувало свій вплив проти радянської влади, масове охоплення всіх верств польського населення релігійними організаціями. 2) Заляканість та недовіра до радянської влади як наслідок національного та релігійного гніту в період царизму, що посилювався умовами війни з білополяками, а також неправильним підходом до населення з боку місцевої влади. 3) Національна солідарність бідноти із заможними колами (які орієнтуються на білу Польщу), що проявляється у відмові від розкуркулення та невходженні до КНС. 4) Відсутність партійних та комсомольських осередків, а також радянського активу у польських селах» [8, арк. 30].

Згідно перепису населення 1926 р. на території Волинської округи (територія, яку охоплювала ця адміністративно-територіальна одиниця на сьогодні входить до складу Житомирської області) мешкало 94,4 тис. поляків, 63,6 тис. євреїв, 52,6 тис. німців, 3,6 тис. чехів. В окремих містах і містечках мешкало багато єврейського населення, зокрема у Житомирі представники цієї спільноти складали 39,1% від загальної кількості жителів міста. У вересні 1925

р. було утворено Мархлевський польський національний район. В окрузі створювалися національні сільські і селищні ради. Так, якщо в 1927 р. тут були 4 єврейських сільських ради, 43 польських, 27 німецьких, 3 чеських, то наступного року – 9 єврейських, 49 польських, все ті ж 27 німецьких та 4 чеських [9, с. 77].

В 1927 – 1928 навчальному році в окрузі були 522 школи, з них – 59 польські, 56 німецьких, 21 єврейська і 3 чеських. Станом на 1 травня 1929 р. в окрузі діяло 234 хати-читальні і 81 сільбуд. З них 35 – німецькі, 45 польських, 5 єврейських та 2 чеські.

В межах округи було здійснено спробу запровадження у судочинство ведення справ мовами національних меншин, що передбачало залучення до роботи судових органів працівників польської, німецької та єврейської національностей [9, с. 78].

Більшість українських чехів мешкало на території Житомирщини, з яких 2041 – в Коростенській окрузі, 1835 – в Бердичівській окрузі та, найбільше, 3704 – у Волинській окрузі [10, с. 292].

Чільну роль у розквіті чеських господарств на початку 1920-х рр. відіграв хміль. Ще напередодні Першої світової війни відбулося бурхливе розростання хмільних плантацій [11, с. 113]. Господарства чеських селян швидко оговталися від заподіяної війною шкоди. Оновивши пошкоджені плантації хмелю, чехи розпочали вигідно продавати сільськогосподарські надлишки технічної культури на ненасиченому ринку, а отримані прибутки знову інвестували у вирощування рослини. Вже в 1926 р. у Волинській окрузі налічувалося 711 чеських хмелярських господарств, на території Коростенської округи – 428, в межах Бердичівської округи – 402 [10, с. 293].

Значні успіхи, яких чехам вдавалося досягати в обробітку землі, пояснювалися активним залученням у сільськогосподарське виробництво досягнень аграрної науки. Вже невдовзі після свого переселення до України чехи розпочали відновлювати та доповнювати власні сільськогосподарські знання читанням спеціальних періодичних видань, зокрема часопису «Чеський рільник», що був особливо популярним серед чеського населення Житомирщини. Чехи охоче запроваджували різноманітні технічні новинки та аграрні нововведення, зокрема у сфері вирощування хмелю. Щоб забезпечити гарний урожай чехи удобрювали поля гноєм. За подвір'ями під гноївку відводилося спеціальне місце, де упродовж зими збиралася гора гною, який весною вивозили на поля возами. Чеські господарства порівняно з місцевими українцями мали більш різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці. У сільськогосподарському виробництві ними використовувалися здвоєні залізні плуги, залізні борони, культиватори тощо [12, с. 148].

Із встановленням радянської влади в поселеннях етноспільнот розпочинають формуватися колективні господарства. Так, у 1929 р. в польському селищі Старий Бобрик виникло національне колективне

господарство імені Домбаля, куди увійшло 68 господарств, його членами стало 119 осіб [13, с. 67]. Станом на 1 січня 1930 р. в Україні налічувалося 65 польських колгоспів у 27 районах. Зокрема, у Новоград-Волинському, Пулинському, Радомишльському та Ємільчинському було створено 9 колективів; з 6 колгоспів Ємільчинського району Михайлівська сільськогосподарська артіль об'єднувала 8,3% господарств села, Олинушевська – 9,8%, Медведівська – 3,6%, Кривотинська – 15,1%, Близницька – 6,2 %, Ямонецька артіль «Серп» – 13,1% [14, с. 43].

Головними винуватцями повільних темпів колективізації серед поляків радянська влада бачила римо-католицьке духовництво та заможні верстви польських сіл. На початку 1930 р. карально-репресивні органи запроторили до в'язниці майже половину практикуючих священників. Заарештованих ксьондзів звинувачували у «шпигунській діяльності на користь фашистської Польщі та Ватикану», «антирадянській агітації», за що частина з них отримала смертні вироки. До 1937 р. з римо-католицькою церквою більшовики фактично покінчили – майже усі храми було зачинено, а священнослужителів репресовано [15, с. 98].

Крім цього, поляки Житомирщини нарівні з українцями та представниками інших етнічних спільнот постраждали від Голодомору 1932 – 1933 рр. У селі Листопадівка Бердичівського району, де майже всі мешканці входили до складу польської громади, і де було створено одну з перших польських національних сільрад, улітку 1933 р. від голоду померли декілька сімей. У чималому селі з переважаючим польським населенням – Великі Нізгурці – цього ж району від нестачі їжі втратило життя 65 мешканців. У ще одному селі з переважаючим польським населенням – Сусли Володимир-Волинського району, де в 1927 р. з-поміж 1265 мешканців нараховувалося 1050 поляків, кількість жертв на 1933 р. склала 98 осіб. Село Корчак, що поблизу Житомира, де 1928 р. мешкало 320 осіб, з яких 290 становили поляки, за невиконання плану хлібозаготівлі занесли на «чорну дошку». Нині тут відомі імена 6 померлих від голоду [15, с. 110-111]. У поліетнічному Бердичеві навесні 1933 р. на 9 підприємствах було зафіксовано 239 випадків опухання робітників. Батьки, не маючи змоги забезпечити їжею своїх дітей, масово залишали їх у дитбудинках або просто на вулиці. У місті тільки упродовж перших двох тижнів березня 1933 р. було підкинuto 18 дітей [15, с. 112].

Радянська влада у середовищі євреїв на противагу «мови Тори» івриту підтримувала розвиток ідиш [9, с. 79]. Проте життя євреїв не було безхмарним. Заможних євреїв влада часто звинувачувала у прихильності до сіонізму, не завжди були ідеальним їх відносини і з українцями та представниками інших етносів. Окружна газета «Радянська Волинь» неодноразово повідомляла про бійки з євреями на базарах, весіллях тощо. Незважаючи на те, що здебільшого ці конфлікти мали побутовий характер, періодичні видання намагалися подавати їх як вияви антисемітизму [9, с. 80].

Тож, використання наведених на прикладі сюжетів з історії етнічних спільнот Житомирщини напрямів осягнення минулого стане в нагоді вчителів історії України під час розгляду теми «Населення: чисельність, соціальний і національний склад. Іншоетнічні групи на українській території: поляки, росіяни, кримські татари, євреї, німці та ін.» [16], яка вивчається у 9 класі, та проблеми «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій 1914 – 1939 рр.» [17], що її запропоновано укладачами шкільної навчальної програми з історії України опрацювати учням 10 класу.

Висновки. Таким чином, на прикладі дослідження минулого окремих етноспільнот Житомирщини нам вдалося показати існування достатньої кількості історичних сюжетів, що з метою формування полікультурної компетентності учнів можуть бути інтегровані вчителем до навчально-виховного процесу.

Література:

1. Возна З. Можливості краєзнавчих студій у розвитку полікультурної компетентності учнів. Історія в рідній школі. 2020. № 6. С. 14-19.
2. Україна – Польща 1920 – 1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. 624 с.
3. Аркуша О.Г., Кондратюк К.К., Мудрий М.М., Сухий О.М. Час народів. Історія України ХІХ століття. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2016. 408 с.
4. Поліщук Ю.М., Суліменко О.Г. Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття: політико-правовий аспект. Житомир: Волинь, 2004. 165 с.
5. Іваненко О.А. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 112-113.
6. Лутай М.Є. Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. 208 с.
7. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 6.
9. Натикач П. Політика «коренізації» на Волині. Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональної проблематики Житомирщини. 1998. № 3. С. 72-83.
10. Dejiny Cechu na Ukrajině / Історія чехів в Україні. Київ: НАУ, 2013. 600 с.
11. Погуляєв О.І. Етнічні меншини Правобережної України в період Української революції 1917 – 1921 рр. Дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.01. – історія України. Житомир, 2019. 244 с.
12. Чуян І.Л. Чеська етнічна меншина України: особливості повсякденного життя, ментальність та соціокультурні трансформації (20 – 30-і рр. ХХ ст.). Дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.01. – історія України. Київ, 2019. 222 с.
13. Білобровець О. Історія польських поселень Володарсько-Волинського району. Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональної проблематики Житомирщини. 2001. № 7. С. 61-90.
14. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Київ, 1994. 74 с.
15. Стронський Г.Й. Польське населення УСРС в умовах Голодомору 1932 – 1933 рр. Український історичний журнал. 2017. № 4. С. 95-128.

16. Навчальні програми 5-9 класів. Історія України. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>

17. Навчальні програми 10-11 класів. Історія України. Профільний рівень. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

References:

1. Vozna Z. (2020). *Mozhlyvosti kraieznavchykh studii u rozvytku polikulturnoi kompetentnosti uchniv* [Opportunities of local lore studies in the development of multicultural competence of pupils]. *Istoriia v ridnii shkoli*, 6, 14-19. [in Ukrainian].
2. *Ukraina – Polshcha 1920 – 1939 pp.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoi* [Ukraine – Poland 1920 – 1939: From the history of diplomatic relations of the USSR with the Second Polish-Lithuanian Commonwealth]. (2012). Kyiv: DUKh I LITERA. [in Ukrainian].
3. Arkusha O.H., Kondratiuk K.K., Mudryi M.M., Sukhyi O.M. (2016). *Chas narodiv. Istoriia Ukrainy XIX stolittia* [Time of the peoples. History of Ukraine of the XIX century]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
4. Polishchuk Yu.M., Sulimenko O.H. (2004). *Nimtsi Volyni v kintsi XVIII – na pochatku XX stolittia: polityko-pravovyi aspekt* [Germans of Volhynia in the late XVIII – early XX century: political and legal aspect]. Zhytomyr: Volyn. [in Ukrainian].
5. Ivanenko O.A. (2014). *Nimtsi v kulturno-osvitnomu prostori Naddnyprianskoi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Germans in the cultural and educational space of Dnieper Ukraine (second half of the XIX – early XX centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 112-113. [in Ukrainian].
6. Lutai M.Ie. (2008). *Chekhy na Zhytomyrshchyni: istoriia i sohodennia* [Czechs in the Zhytomyr Region: History and Present]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. [in Ukrainian].
7. Petrovskiy-Shtern Y. (2019). *Shtetl: zolota doba yevreiskoho mistechka* [Shtetl: the golden age of the Jewish town]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
8. *Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. F. 413. Op. 1. Spr. 6. [in Ukrainian].
9. Natiach P. (1998). *Polityka «korenizatsii» na Volyni* [The policy of “indigenization” in Volyn]. *Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichni zbirnyk z rehionalnoi problematyky Zhytomyrshchyny*, 3, 72-83. [in Ukrainian].
10. *Dejiny Cechu na Ukrajine / Istoriia chekhiv v Ukraini* [Dejiny Cechu in Ukraine / History of the Czechs in Ukraine]. (2013). Kyiv: NAU. [in Ukrainian].
11. Pohuliaiev O.I. (2019). *Etnichni menshyny Pravoberezhnoi Ukrainy v period Ukrainkoi revoliutsii 1917 – 1921 rr. Dys. ... kand. istor. nauk za spets. 07.00.01. – istoriia Ukrainy* [Ethnic minorities of the Right Bank of Ukraine during the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921. Dis. ... cand. histories science for special 07.00.01. – History of Ukraine]. Zhytomyr. [in Ukrainian].
12. Chuian I.L. (2019). *Cheska etnichna menshyna Ukrainy: osoblyvosti povsiakdennoho zhyttia, mentalnist ta sotsiokulturni transformatsii (20 – 30-i rr. XX st.)*. Dys. ... kand. istor. nauk za spets. 07.00.01. – istoriia Ukrainy [The Czech ethnic minority of Ukraine: features of everyday life, mentality and socio-cultural transformations (20s – 30s of the XX century). Dis. ... cand. histories science for special 07.00.01. – History of Ukraine]. Kyiv, 2019. [in Ukrainian].
13. Bilobrovets O. (2001). *Istoriia polskykh poselen Volodarsko-Volynskoho raionu* [History of Polish settlements of Volodarsko-Volynsky district]. *Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichni zbirnyk z rehionalnoi problematyky Zhytomyrshchyny*, 7, 61-90. [in Ukrainian].

14. Yeremenko T.I. (1994). *Polska natsionalna menshyna v Ukraini v 20 – 30-ti rr. XX st.* [The Polish national minority in Ukraine in the 1920s and 1930s]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Stronskyi H.I. (2017). *Polske naseleння USRR v umovakh Holodomoru 1932 – 1933 rr.* [The Polish population of the USSR during the Holodomor of 1932 – 1933]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 95-128. [in Ukrainian].
16. *Navchalni prohramy 5-9 klasiv. Istoriiia Ukrainy. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy* [Curricula for grades 5-9. History of Ukraine. Ministry of Education and Science of Ukraine]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> [in Ukrainian].
17. *Navchalni prohramy 10-11 klasiv. Istoriiia Ukrainy. Profilnyi riven. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy* [Curricula for grades 10-11. History of Ukraine. Profile level. Ministry of Education and Science of Ukraine]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> [in Ukrainian].